



1980; Енциклопедія Українознавства. У 10 томах.–Париж-Нью-Йорк, 1955-1984 та ін.

² Див.: *Заставний Ф.Д.* Українська діаспора: Розселення українців у зарубіжних країнах.–Львів, 1991; *Заставний Ф.Д.* Географія України. У 2-х книгах.–Львів, 1994; *Леценко Л.О.* Канада наш сусід і партнер.–К., 1990; *Потехин А.В.* Дипломатія США в Восточній Європе: 1945-1950 гг.–К., 1991; Зарубіжні українці. Довідник.–К., 1991; Українські канадці в історичних зв'язках з землею батьків.–К., 1990; *Естух В.Б.* Концепції етносоціального розвитку США і Канади: типологія, традиції, еволюція.–К., 1991; *Сыч А.И.* Иммиграция и экономическое развитие Канады.–Ужгород, 1990; *Шлепаков А.М.* Українці в зарубіжному світі.–К., 1990; *Павленко М.І.* “Біженці” та “переміщені особи” в політиці імперіалістичних держав 1945-1950 рр.–К., 1979.

³ Зарубіжні українці. Довідник.–К., 1991.

⁴ Енциклопедія Українознавства. У 10-х томах.–Париж-Нью-Йорк, 1955-1984.

Тетяна Коваль

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЖУРНАЛЬНОЇ ПЕРІОДИКИ 20-х РОКІВ ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

У останні роки до наукового обігу повертається із забуття велика кількість архівних матеріалів. Журнали як цінне документальне джерело, потребують різнопланового та систематичного вивчення. Для поглибленого дослідження історії преси України в 20-х роках та процесу формування системи журнальної періодики був проаналізований значний масив архівних матеріалів.

Опираючись на багаті документальні джерела державних архівів України, можна твердити, що зародження та розвиток нових журналів у 20-х роках проходив у декілька етапів: закриття некоммуністичних видань та становлення радянської преси (1919-1921 рр.); соціально-тематична диференціація періодичних видань (1923-1925 рр.); формування системи журнальних видань (1925-кінець 20-х років).

Перші спроби більшовиків щодо регулювання видавничої діяльності та розповсюдження преси припадали ще на грудень 1917 р., коли в Україні, у Харкові, був створений Народний комісаріат у справах освіти. До його компетенції входило керівництво виданням книжок, журналів, газет, а згодом і перша радянська цензура друку в Україні. Під час другого періоду відновлення радянської влади на частині території України 1919 року, ЦК РКП(б) ухвалив, а Всеросійська партійна конференція затвердила резолюцію “Про Радянську владу на Україні”, в якій частково розглядалося і питання розвитку національної культури. Ця резолюція “поклала початок процесові, який згодом дістав назву “українізація”, хоча насправді йшлося про обмежену спробу дерусифікації суспільно-культурного життя” України¹.

В той самий час у Харкові було утворено Українське центральне агентство по постачанню та розповсюдженню творів друку (Украцентраг). Згодом радянський уряд видав декрет, який затвердив положення про створення “Народного комісаріата радянської пропаганди” в розпорядження якого ввійшло і Укрцентраг. 5 травня 1919 р. ця установа була реорганізована у відділ пропаганди та агітації при ВУЦВК. Згідно проекту декрету про відділ, який зберігається у фондах ЦДАВО України, цей відділ став вищим органом у справі організації загальнополітичної радянської пропаганди в Україні². До його складу ввійшли відділ усної пропаганди, відділ друку (Всеукраїнське видавництво) та відділ інформації. З того часу Всеукраїнське видавництво стало центром організації видавничої справи в Україні. Воно проводило політику централізації всієї видавничої діяльності. У безпосередньому його віданні була зосереджена вся видавнича справа та розповсюдження всіх видів друкованої продукції в загальнодержавному масштабі. Крім того, Всеукраїнське державне видавництво регулювало та контролювало видавничу діяльність усіх цивільних, військових,



кооперативних, наукових, літературних установ та товариств, розглядало їхні статuti, видавничі плани та ін. Радянський уряд України прийняв ряд декретів та постанов, які обмежували діяльність незалежних видань, сприяли централізації преси та активізували роботу по створенню мережі комуністичних видань. Так, скажімо, була створена ціла низка газет та журналів, які видавали губкоми партії, губвиконкоми, реввійськради армій та ряд інших радянських органів. Загалом, у той період в Україні виходило 166 журналів та 388 газет. 140 із них видавалися більшовицькими організаціями³.

Поряд із комуністичними та радянськими виданнями, тоді ще мала місце й преса інших політичних партій, угруповань та організацій. Але поступово проведення політики воєнного комунізму та “червоного терору” призвело до обмеження свободи опозиційної, некомуністичної преси, розпочалося переслідування незалежних приватних видань. Була проведена ресстрація всієї журнальної та газетної періодики, що не тільки уможливило облік усіх періодичних видань, а й надало можливість урядові обмежити видачу дозволів на їхнє друкування, здійснювати безпосередній контроль за їхнім змістом, а у подальшому й скоротити їхню кількість.

Водночас відбувалося гальмування розвитку української преси. Поступово скоротилася кількість україномовних видань, надавався пріоритет російськомовним.

Так, якщо у період визвольних змагань українського народу кількість російськомовної періодики з 751 назви в 1917 р. зменшилася до 222 в 1919 р., то за радянської влади їхня кількість зросла з 155 назв в 1920 р. до 287 в 1922 р.⁴ Навіть при збільшенні кількості назв україномовної преси, її обсяг складав лише 7% від загальної кількості видань, і це при умові, що понад 80% населення республіки становили українці.

Нова економічна політика вплинула не тільки на економічну сферу, а й на культурне життя України, зокрема, на розвиток преси. По-перше, всі видавничі органи по випуску газет та журналів переводилися на госпрозрахунок. По-друге, виник цілий ряд приватних та кооперативних видавництв, які друкували різноманітні журнали: “Кооперативне життя” (Катеринослав), “Донецький кооператор” (Бахмут), “Кооператор” (Бахмут) та інші.

Зі свого боку Всеукраїнське видавництво звернулося до представників української інтелігенції з закликом до активної творчої роботи для радянської культури та освіти, що надало певну свободу творчості та можливість створення нових періодичних видань. Були започатковані нові російськомовні журнали — “Наука на Украине” (Харків), “Народное просвещение” (Одеса), “Журнал чистого и прикладного знания” (Одеса).

Однак, як і раніше, жоден друкований орган не видавався без дозволу Всеукрвидав⁵. Крім того, ЦК РКП(б) видав цілий ряд циркулярів та резолюцій стосовно преси: “Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу”, “Про посилення місцевої періодичної преси”, створив спеціальні підвідділи преси при республіканських, крайових та губернських партійних комітетах, які згодом були реорганізовані у відділи преси. До їхніх функцій входив і нагляд за роботою журнальних видань.

Усі ці заходи істотно вплинули на розвиток преси. Було проведено реорганізацію всієї газетно-журнальної справи. По-перше, була скорочена кількість різноманітних відомчих журналів. Замість них було розглянуто та узгоджено питання про видання єдиного державного друкованого органу, який присвячувався проблемам радянського будівництва⁶. По-друге відбувся розподіл періодичних видань на губернські та повітові. Основним типом губернської преси стали масові політичні та виробничі робітничо-селянські видання, популярний політичний орган для селян — основним типом повітових видань. Окрім того, видавалися тільки ті журнали, які на своїх сторінках “могли поєднати теоретичне обслуговування основних завдань партійної агітації і пропаганди з широкою науковою і публіцистичною постановкою питань теорії марксизму”⁷. Всі інші часописи закривалися. Строката, різноманітна система губернських партійних журналів була приведена до більш-менш єдиного знаменника як щодо характеру, так і щодо рівня видань.

Але переведення преси на господарський розрахунок, відсутність необхідних коштів на папір, послуги друкарень та перехід від безкоштовного розповсюдження періодичних видань до платного примірника призвели майже до повного розвалу преси. Закрилися майже всі повітові видання та більшість губернських газет і журналів.



Преса Радянської України переживала не тільки матеріальну, а й ідейну кризу. Щоб якось покращити становище, радянський уряд розробив першу сітку періодичних видань до якої було включено тільки 40 видань із постійним фінансуванням у розмірі 1/3 дефіциту⁸. До сітки ввійшли 4 центральні республіканські газети ("Вісти", "Комуніст", "Южний рабочий", "Селянская правда"), 6 молодіжних газет, 3 юнацьких журнали. В губерніях України було залишено по одній газеті, а також по одному журналу в Київській, Одеській, Харківській, Миколаївській, Донецькій та Катеринославській губерніях⁹. До сітки не увійшло жодне професійне, воєнне, фахове чи відомче видання. Періодична преса була поставлена під контроль Агітпропу. Жодне число журналу чи газети не видавався без попередньої доповіді про нього на колегії Агітпропу.

Велася активна пропагандистська робота і серед національних меншин. У 1921-1922 рр. при Агітпропі ЦК КП(б)У були створені єврейська, латиська, литовська, німецька секції та польське бюро, які видавали газету та журнал відповідною мовою: журнал "Дер комуніст" — єврейська секція, "Раудоной Дірва" — литовська, "Ді ноїе цайт" — німецька "Сарканайс карогс" — латиська і "Глос комуністу" — польська¹⁰.

Поступово під партійний контроль перейшло й формування складу редакцій журналів. Так, за даними ЦДАГО України, у травні 1922 р. ЦК КП(б)У розіслав телеграми, якими пропонував усім губкомам партії подати відомості про партійний стаж усіх редакторів та членів редколегій губернських видань¹¹. Тоді ж було утворене і Головне управління в справах друку при Головополітосвіті, згодом реорганізоване у Центральне управління в справах друку.

Одним з основних напрямків діяльності цієї установи був політичний нагляд за всіма видами видань та розповсюдження друкованих творів.

Було розроблене положення, згідно з яким на всіх митницях організовувалися спеціальні контрольні пункти Центрального управління в справах друку для боротьби з "контрабандним ввезенням" літератури з-за кордону. Особливе положення регулювало ввезення літератури за відповідними списками, затвердженими управлінням. Разом із тим Центральне управління розпочало роботу по виявленню та вилученню "антирадянської та релігійної літератури" з книжкових складів, магазинів та бібліотек¹². Таким чином, у країні було створено систему державних органів, усі зусилля яких були спрямовані на запровадження в Україні жорсткого ідеологічного партійного контролю, що виключав будь-яку ініціативу чи прояв вільнодумства.

Вершина кризової ситуації в пресі припала на червень 1922 р. За матеріалами ЦДАГО України, на той час на Україні нараховувалося тільки 24 газети¹³. Газетну мережу, на яку поширювалися субсидії у розмірі 1/3 їхньої середньої собівартості, складала одна центральна, 12 губернських та дві сільські газети. Щоб виправити положення, Агітпроп вирішив виділити субсидії на видання газет "Комуніст", "Вісти ВУЦВК", двох обласних газет національних меншин, однієї червоноармійської, однієї робітничої, 12 губернських та 10 повітових. Були створені кооперативні видання, які також працювали під ідеологічним контролем партії. Стан справ поліпшився тільки в листопаді 1922 р., коли поступово зростає кількість періодичних видань, яких уже нараховувалося близько 40. На грудень припало вже 55, а на 1 лютого 1923 р. на Україні було 65 видань, загальний тираж яких складав 385.000 примірників¹⁴. Для забезпечення стабільності та самоокупності газет та журналів було здійснено низку заходів, які включали передачу їм друкарень, поліграфічних матеріалів, а також удосконалення системи передплати та розповсюдження преси.

Проте, не зважаючи на всі труднощі та заборони, що переживала преса України, на території республіки в 1922 р. виходило 56 назв українських періодичних видань. 32 назви припадало на журнали, і їхня кількість згодом невпинно зростала¹⁵.

17-25 квітня 1923 р. відбувся XII з'їзд РКП(б), на якому були розглянуті питання нової національної політики партії.

З'їзд проголосив так званий принцип "коренізації" політики партії у національних республіках. На Україні цей курс дістав назву "українізації" та був спрямований на



забезпечення вживання української мови у всіх державних, партійних, профспілкових, комсомольських та інших установах. Також планувалося створити мережу українських шкіл, вищих навчальних, мистецьких і культурних закладів, видавати книги, журнали, газети мовами корінних національностей.

Процес українізації безпосередньо торкався і газетно-журнальної преси. Були закладені основи гігантського ідеологічного процесу в галузі преси, спрямованого на ідеологічне перевиховання населення. Вся видавнича діяльність на Україні була зорієнтована на виконання конкретних політичних, економічних та господарських завдань партії. Для їхнього розв'язання були внесені деякі корективи в структуру та профілювання преси, створено такі типи журналів та газет, які повинні були задовольняти потреби всіх верств населення, відповідати рівневі їхньої політичної, культурної, наукової підготовки. Розпочався процес диференціації преси, спеціалізації її для найефективнішого впливу на різні групи населення.

На Всеукраїнській нараді завідувачів агітаційно-пропагандистських та організаційно-інструкторських відділів партійних органів у квітні 1924 р. було проаналізовано стан справ із виданням газет та журналів в Україні та запропоновано ряд заходів щодо перебудови їхнього змісту. Особлива увага приділялася питанням диференціації, яка проводилася у декількох напрямках¹⁶. По-перше поглиблювався поділ журналів за соціальною ознакою. Була створена низка масових політичних, популярних журналів для робітників: "Робочий" (Харків), "Рабочая семья" (Харків) та для селян: "Радянське село" (Київ), "Донецкий пахарь" (Бахмут), "Радянський селянин" (Харків).

Взагалі, преса того періоду відображала класову структуру суспільства. Враховуючи той факт, що переважну частину населення України становило селянство, особливу увагу приділяли селянській пресі. Виходила преса для бідняків, середняків, батраків, кооператорів: "За нове село", "Земельник", "Коопероване село", "Селянське життя". Особливе місце відводилося партійним журналам, розрахованим на "середняка-партійця", при чому найбільш вдалими вважалося двотижневий журнал¹⁷. Інший напрямок диференціації преси був спрямований на створення нових спеціалізованих тематичних журналів, які базувалися на головній типологічній ознаці радянської преси — соціальній. Тобто, були створені такі типи журналів, які висвітлювали питання політики, фінансів, торгівлі, промисловості, сільського господарства, задовольняли запити читачів у загальноосвітній, культурній, мистецьких сферах та приділяли увагу питанням науки, техніки з врахуванням робітничої та селянської читачської аудиторії. З'явилися суспільно-політичні журнали "Бурав" (Миколаїв), "Червоний шлях" (Харків), економічні — "Голос фінроботника" (Київ), "Господарство Полтавщини" (Полтава), культурно-освітні — "За масову комуністичну освіту" (Харків), "Геть неписьменність" (Харків), "Гонг коммункульта" (Київ), науково-популярні — "Знання" (Харків), "Знання" (Київ), науково-технічні — "Красний технолог" (Харків), "Красная связь" (Харків), професійні — "Инженерный работник" (Катеринослав), "Красний технолог" (Харків), художні — "Факел" (Київ), "Волны пролеткульта" (Катеринослав), мистецькі — "Екран" (Харків).

З іншого боку, ще більше посилювався цензурний контроль. У ЦДАГО України зберігаються десятки резолюцій, постанов, циркулярів згідно з якими жоден номер журналу не міг побачити світ без дозволу на те Політбюро, Оргбюро чи Секретаріату ЦК КП(б)У. Тільки в 1925 р. цими установами було розглянуто більше десяти справ, які торкалися питання про дозвіл на видрук того чи іншого періодичного видання. Так, після виходу першого номеру, було закрито журнал "Обзор новейшей иностранной технической литературы", а "Журнал Донецкого техникума", "Красный крест" та інші зовсім не побачили світу¹⁸.

І все ж таки на 1926 р. преса України налічувала вже 104 журнали, не рахуючи відомчих видань. Йшов інтенсивний процес створення розгалуженої системи періодичних видань із врахуванням політичних та агітаційних потреб радянської влади. Крім того, поступово відбувалася переорієнтація російськомовних видань на україномовні, кількість яких невпинно зростала.

На той час українською мовою видавалося 67 журналів, російською — 32, іншими



мовами — 5¹⁹. Середній наклад таких журналів, як “Червоний шлях”, “Життя й революція”, “Большевик України” складав близько 2.500-3.000 примірників.

Близько 20 україномовних журналів не проіснували ще й третини року. Одночасно відбулося скорочення відомчих видань. Курс на рішуче скорочення відомчих журналів був запропонований ще 1924 р. 1926 р. знову постало питання про ці видання²⁰. Було запропоновано створити спеціальну комісію, для обов'язкового перегляду усіх відомчих журналів із метою закриття дублюючих видань та створення мережі актуальних, дійсно необхідних у роботі відомств журналів.

Проведення політики індустріалізації та колективізації в Україні внесло суттєві корективи і у розвиток періодичної преси. Низка постанов Раднаркому України, визнавали незадовільним стан справ із виданням технічної літератури. У доповідній записці ВРНГ до Раднаркому УРСР від 6 грудня 1928 р. були запропоновані основні напрямки та структури особливості технічної пропаганди в республіці. Пропонувалися три основні типи видань технічної літератури:

- 1) спеціальні журнали при науково-дослідницьких інститутах;
- 2) універсальні журнали, розраховані на широке коло вчених та фахівців;
- 3) масово-технічні брошури для масового читача²¹.

Було взято курс на розширення технічних, науково-технічних та науково-популярних журналів, які розширювали світогляд масового читача, допомагали науковцям при обговоренні наукових проблем та підвищували технічний рівень фахівців. Водночас, поряд із уже існуючими виданнями та зі значним розповсюдженням зарубіжних, особливо російських (Москва, Ленінград) технічних журналів, спостерігалось й значне зростання україномовної періодики. Так, якщо в 1924 р. питома вага української літератури у загальному обсязі літератури, яка видавалася на території радянської України, становила 5%, то в 1927 р. — 31%²². Створення першого загальнотехнічного українського журналу припадає на 1926 р. У той час в Україні виникла ціла низка науково-технічних товариств при Українській Академії наук, які започаткували свої друковані органи. Одним з перших таких журналів був “Науково-технічний вісник”, заснований технічною секцією Харківського наукового товариства на зразок німецького “V.D.I” та англійського “Engineering”²³. Згодом із “Науково-технічного вісника” один за одним виділилися спеціальні галузеві журнали: “Сільськогосподарська машина”, “Проблеми теплотехніки і електроніки”, “Українські силікати”, “Сільськогосподарська й харчова промисловість”, “Будівництво”, “Машина на селі”, “Метал і машина”, “Вісник хімічної індустрії”²⁴. Спостерігалось дедалі більше поглиблення диференціації журналів тематичного спрямування. З'явився ряд журналів, присвячених проблемам радіотехніки — “Радио для всех” (Київ), “Радио” (Київ), медицини — “Український медичний архів” (Харків), “Одеський медичний журнал” (Одеса), “Київський медичний журнал” (Київ), економіки — “Вопросы экономики” (Харків), “Вопросы экономики Донецкого бассейна” (Харків) та інші.

1928 р. розвиток журнальної періодики сягнув своєї найвищої точки. В Україні тоді видавалося 412 назв журналів, загальним тиражем 18910 примірників²⁵. Це були часописи з найрізноманітніших питань науки та техніки, освіти та літератури, культури й історії, сільського господарства і медицини для різних категорій читачів, враховуючи їхній соціальний статус, освіту, вік, стать. Окрім Державного видавництва України, яке в 1928 р. видавало 25 журналів, повний перелік яких можна знайти в фондах ЦДАВО України, випуском журналів займалися і такі великі видавництва, як “Радянське село” — журнали “Трактор”, “Селянка України”, “Радянський селянин”; в-во “Пролетар” — “Техніка масам”, “Червоний перець”; в-во “Пролетарська правда” — “Ударник”, “Глобус”; в-во “Комуніст” — “Червона преса”, “Комунарка України”; в-во “Зоря” — “Зоря”; в-во “Вісті” — “Авто та шляхи”; в-во “Червона комуна” — “Шквал” та інші різні установи, спілки, товариства²⁶.

Історія розвитку журнальної періодики України у зазначений період пройшла шлях від зародження та бурхливого розвитку на гребені визвольних змагань українського народу, до становлення та оформлення цілісної типологічної системи в кінці 20-х років. Ця система в основних своїх параметрах збереглася й до сьогодні.

¹⁹ Даниленко В. М. До витоків політики “українізації” / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 1993. — С. 58.



- ² ЦДАВО України:Ф.1738.—Оп.1.—Спр.18.—Арк.8.
- ³ Радченко С.С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг.— К.: Вища школа, 1989.—С.32.
- ⁴ Наріжний С. Українська преса / Українська культура.—Подебради, 1934.—С.105.
- ⁵ ЦДАГО України:Ф.1.— Оп.20.— Спр.749.— Арк.11.
- ⁶ ЦДАВО України:Ф.177.— Оп.1.— Спр.11.— Арк.8.
- ⁷ Тезиси о политике в области периодической печати / ЦДАГО України.—Ф.1.— Оп.20.— Спр.1487.— Арк.29.
- ⁸ ЦДАГО України:Ф.1.— Оп.20.— Спр.1516.— Арк.7.
- ⁹ Там само.— Спр.1455.— Арк.104.
- ¹⁰ Там само.— Спр.1459.— Арк.120.
- ¹¹ Там само.— Спр.1447.— Арк.28. (12).
- ¹² Там само.— Спр.1459.— Арк.86.
- ¹³ Там само.— Спр.1516.— Арк.7.
- ¹⁴ Там само.— Арк.8.
- ¹⁵ Ізатиенко В. Українська преса в 1922 році // Бібліологічні вісті.— 1923.— Кн.І.— С.8.
- ¹⁶ ЦДАГО України:Ф.1.— Оп.20.— Спр.1839.— Арк.32.
- ¹⁷ Там само.— Арк.31.
- ¹⁸ ЦДАГО України:Ф.1.— Оп.20.— Спр.2012.— Арк.24, 61, 126.
- ¹⁹ Там само.— Спр.2260.— Арк.72.
- ²⁰ Там само.— Спр.2493.— Арк.15.
- ²¹ Протокол заседания Совнаркома УССР о состоянии изданий технической литературы от 11 декабря 1928 года // ЦДАВО України:Ф.34.— Оп.13.— Спр.45.— Арк.46.
- ²² Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX—перша третина XX ст.)— К.,1992.— С.89.
- ²³ ЦДАВО України:Ф.555.— Оп.1.— Спр.246.— Арк.53.
- ²⁴ Там само.— Арк.53, 54.
- ²⁵ Преса Української РСР: статистичний довідник 1917—1966.—Х.,1967.— С.96.
- ²⁶ ЦДАВО України:Ф.555.— Оп.1.— Спр.2.— Арк.8.

Наталія Марченко

ПОПЕРЕДНІЙ ПІДСУМОК АРХІВНОЇ ТА БІБЛІОТЕЧНОЇ ЕВРИСТИКИ У ЦАРИНІ КНИГОВИДАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ (1917-1923РР.)

Як зазначає у своїй монографії В.Чишко: “Аналіз біографічних досліджень в історичному контексті є надзвичайно важливим науковим напрямом історичної науки з огляду на сучасні завдання розбудови нашої держави”¹. А дитинство — невід’ємна складова долі кожної людини, так само, як невід’ємною часткою життя кожного з нас окремо й суспільства загалом є природне (навіть, біологічне) жадання “продовжитися” у нащадках.

Та ми й досі не дивимося на історію дитячого соціуму як на рівноцінну складову історії “дорослої”, хоч вона значно об’єктивніша та багатогранніша, бо є не лише сталою реальією, часовим зрізом суспільного буття у певній окремій точці. Історія дитинного — результат свідомого впливу світу “дорослого”, об’єктивна картина буття певної вікової групи людей і, водночас, проекція мрій, уявлень про майбутнє, “мету життя” існуючого на даний момент покоління. Фактично всі сторони буття суспільства так чи інакше пов’язані з проблемами дитинності.

Діти — як феномен соціокультурного існування людства, дитинство — як реально прожитий чи пізніше переосмислений період буття окремого індивіда, дитинне — як філософська категорія мають стати об’єктом окремого розгляду науковців.